

УДК 811. 162.1

ББК 81.2 (Пол) 22

УЗАГАЛЬНЕНІСТЬ ОСОБИ В КОНСТРУКЦІЯХ З *SIĘ* У ПОЛЬСЬКІЙ МОВІ

О. Р. Корпало

*Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника;
Інститут філології, кафедра загального і германського мовознавства;
м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел.: +380 (342) 59-60-10*

*У статті розглянуто способи вираження узагальненої особи в польській мові; описано структурно-семантичні особливості речень з *się*, з'ясовано відмінки узагальненості суб'єкта відповідно до комунікативних завдань мовця.*

Ключові слова: *особа, семантика, узагальненість, конструкції з *się*.*

Синтаксична особа – це багатоаспектна об'єктивно-суб'єктивна категорія, яка разом з темпоральністю і модальністю формує речення як основну синтаксичну одиницю. Поняття “особа” є стрижневим компонентом семантико-синтаксичної категорії особовості/безособовості, «яка в єдності з категорією референції бере участь у структуруванні речення» [3, с. 272]. Протиставлення категорій особовості/безособовості (а в межах особовості – означеного, неозначеного і узагальненого значень) покладено традиційною граматикою в основу типології простих речень.

О. Потебня, з'ясовуючи відмінність між дієсловом та іменником у первісних словах, убачав її в тому, що наша свідомість здатна розкласти сприйняте на дві його основні частини, тобто відокремити носія дії від самої дії [4, с. 91]. Відображаючи відношення «діяч – дія», агентивне значення виявляється в контексті і створюється семантико-синтаксичним характером речення. Відповідно до цього речення поділяються на агентивні (суб'єктні) й дезагентні (безсуб'єктні).

Поділ речень на агентивні й дезагентні не збігається з поділом їх на особові й безособові. Для розуміння цього важливо розрізнити поняття “граматичний суб'єкт” і “семантичний суб'єкт”. У польському мовознавстві існують поняття “*podmiot gramatyczny*” («підмет, виражений іменником у називному відмінку» [12, с. 209]) і “*podmiot logiczny*” або “*podmiot realny*” («підмет, виражений не називним, а іншими відмінками» [12, с. 210], найчастіше родовим чи давальним). Семантичний суб'єкт виражається або називним відмінком (у такому разі він збігається з граматичним суб'єктом), або непрямыми відмінками, тобто займає залежну синтаксичну позицію, пор.: *Я сумую – Мені сумно // Ja się smucę – Smutno mi; Я відчуваю біль – Мене болить // Ja odczuwam ból –*

Boli mnie. Зі сказаного випливає, що граматична безособовість як предикативне значення синтаксичної особи не означає, що в усіх безособових реченнях відсутній суб'єкт-діяч (агенс). Завдяки наявності в структурі багатьох речень семантичного суб'єкта їх зміст може співвідноситися з мовцем (*Мені нудно // Nudzi mi się*), співрозмовником (*Тобі добре спалося // Dobrze ci się spało*) чи третьою особою (*Дитині кортить бешкетувати // Dziecku się chce psosić*).

На думку А. Загнітка, «в актуально-інтерпретативній специфіці особових форм дієслова зокрема і категорії особи взагалі значущими є два різновиди їх функціонального протиставлення. Перший тип побудований за ознакою віднесення дії до учасника / неучасника комунікативного акту ... Другий тип протиставлення ґрунтується на способі репрезентації суб'єкта дії (витворювача, джерела дії)» [1, с. 347]. Розрізняють означений, неозначений і узагальнений агенс, який убачають не лише у відповідних односкладних реченнях, а й у двоскладних, безособових та інфінітивних, оскільки в контексті предикативні одиниці можуть суміщати граматичну форму одних типів речень зі значеннями інших.

Одним зі способів репрезентації узагальнено-особової семантики в польській мові є деякі конструкції з *się*.

Слово *się* неодноразово було об'єктом досліджень (з останніх студій варто назвати працю А. Кемпінської “*Jedno małe się*” [8, с. 142-153]), однак і донині в польському мовознавстві немає однотайного вирішення ані щодо термінології, ані щодо інтерпретації та диференціації його функцій. Детально про це свого часу писала К. Вілчевська у праці “*Czasowniki zwrotne we współczesnej polszczyźnie*”, присвяченій аналізу зворотних дієслів [14]. Елемент *się* і сьогодні трактується польськими граматистами то як окрема лексема – займенник-енклітик [7, с. 171; 6, с. 334], то як морфема [9, с. 287].

Різні погляди існують і щодо аналітичної форми „дієслово 3-ої особи однини + *się*”. О. Волінська [15, с. 72] звела їх до двох основних: прибічники першого погляду вбачають у структурах на зразок *idzie się, czyta się* спеціальну граматичну форму, членом якої є граматична морфема *się* (А. Krasnowolski, А. Kryński, J. Łoś, Н. Gaertner, J. Tokarski, Н. Konieczna); прихильники другого (К. Nettenberg, А. Wierzbicka, Z. Saloni) – вважають, що *się* є лексемою, яка в поєднанні з особовим дієсловом займає позицію підмета (*podmiotu-mianownika*).

Диференціація функцій *się* також не завжди послідовна, хоча, безумовно, вони пов'язані передусім з категорією стану дієслова. Дослідники неодноразово підкреслювали, що за рідкісними винятками (на зразок *błyska się, chmurzy się, rozwiednia się*, які передають власне безособове значення) форми з *się* можуть утворюватися лише від тих дієслів, які називають дії чи стани людей [9, с. 287; 13, с. 182-185; 15, с. 79]. Сема ‘зворотність’ виявляє себе в дієсловах власне-зворотного (*czesać się*) або взаємно-зворотного (*calować się*) значення. Вираження пасивного

стану за допомогою зворотних дієслів у польській мові трапляється рідко.

У польській мові, на відміну від української, майже всі зворотні дієслова мають категорію активного стану. Поняття стану не є суто морфологічною категорією: вона тісно пов'язана з синтаксисом, зокрема з категорією особовості. Ця проблема практично не вивчена у польській граматиці, що й визначає **актуальність** нашого дослідження.

Мета статті – з'ясувати семантичну специфіку польських конструкцій із *się* загалом і зі значенням узагальненості особи зокрема в простому реченні, виявивши семантико-комунікативні наміри мовця.

Розмаїття різних поглядів польських мовознавців на функції *się*, узагальнивши, можна звести до кількох основних:

- *się* – зворотне, тобто це займенник у ролі додатка в знахідному відмінку (= *siebie*); не надає дієслову нового лексичного значення, а тільки вказує, що виконавець дії є одночасно і її об'єктом, наприклад: *Zbyszek myje twarz – Zbyszek się myje – Kogo myje Zbyszek? – Siebie* [див.: підручники Łaskowskiego 1984, с. 141; Nagórki 1996, с. 93];

- *się* – взаємне, вказує на взаємність дії (як-от у дієсловах *kłaść się, calować się, spotykać się*), часто акцентоване в реченні словом *nawzajem*, наприклад: *Bardzo mocno przyciągają się nawzajem te dwa przeciwne znaki i ich miłość jest tak rzeczywista, że przerodziła się już w szczęśliwe, wzajemne niewolnictwo* (Jerzy Broszkiewicz); *Obserwujemy się nawzajem. Trwa sprzężenie: ja – ona, ona – ja* (Jacek Głębski). Таке *się* також не змінює лексичного значення дієслова [див.: Saloni 1976; Laskowski 1984, с. 139; Grzegorzczakowa 1993, с. 455; Kępińska 2001, с. 142];

- *się* „семантично порожнє” (хоча свого часу А. Вежбіцька була проти використання цього терміна [Wierzbicka 1966, с. 183]), без якого дієслова не вживаються, наприклад: *wstydzić się, podobać się, bać się, lenić się, śmiać się*. Наприклад: *Nie wstydzić się swego braku wiedzy. A więc pytać, sprawdzać, kontrolować* (Piotr Sarzyński); *Trzeba bać się prześwietleń mózgu, które mają ujawnić ukrytą w gąszczu myśli teorię* (Jacek Głębski). Такі дієслова А. Кемпінська називає *reflexive tantum* [8, с. 143];

- *się*, що надає дієслову нового значення на зразок *stać – stać się, uciekać (przed kimś lub czymś) – uciekać się (do czegoś)*, пор., наприклад: *Nowe Społeczeństwo stać na Nowy Podmiot, na Nową Sztukę, na Nowego Autora* (Christian Skrzyposzek); *Pomyślał, że oto stało się, co stać się miało, że mianowicie umarł i znalazł się w niebie* (Andrzej Szczypiorski);

- *się* підсилювальне, якого могло б і не бути, оскільки воно нічого нового не вносить у зміст речення. Так, речення *Ja pana pytam – Ja się pana pytam* є синонімічними, пор., наприклад: *spieszyć – spieszyć się (Gdy Był cierpiący jest i chory, ty – zamiast spieszyć mu na pomoc – cynicznie czekasz jego zgonu, aby go ująć w suche wzory! (Janusz Szpotański); Musi się spieszyć, ale braknie mu sił (Mariusz Sieniewicz)); błyszczeć – błyszczeć*

się (*Za to błyszczeć będą zawsze, jak gwiazdy na niebie, tacy twórcy, jak Rembrandt czy Vermeer, jak Cézanne czy Degas – mistrzowie, którzy do końca walczyli w sztuce o pełnię* (Czapski Józef); *Błyszczą się jak złoto i kusi jak konkwistadora* (Sławomir Shuty). Синонімія зворотних і незворотних дієслів є специфічною рисою польської мови.

Усі вищеназвані значення, які впроваджує займенник *się*, пов'язані з дієсловами, що вживаються в означено-особовому значенні;

- *się* пасивне, неособове і «найбільш маніпулятивне», бо, використовуючи конструкції на зразок *Sukienka się uplamiła; Książka się podarła; Waza się stukła*, мовець, як слушно зауважує Т. Лисаковський, «приховує власну або чийсь відповідальність за вчинене» [10, с. 118-119]. Т. Лисаковський наводить цікаве спостереження англійки про специфіку польської мови: «Ви говорите так: *szklanka się stukła* albo *pociąg mi uciekł*. У нас так не кажуть, ми говоримо: *upuściłem szklanke* albo *spóźniłem się na pociąg*... Польська мова камуфлює відповідальність» [10, с. 119];

- *się* узагальнене, неокреслене. Дієслова із таким *się* не мають значення зворотності, але зате вказують на узагальненість дії, яка стосується будь-кого, кожного. Деякі мовознавці трактують таке *się* як окрему лексему «з дефективною парадигмою, в якій заповнена лише одна клітинка – називний відмінок» [Saloni, Swidziński 1987], або навіть як підмет [Wierzbicka 1966, с. 182-183]. Таке *się* поєднується з дієсловом у формі 3-ої особи однини теперішнього часу (*mówi się, jeździ się, pije się*) або з дієсловом середнього роду в минулому часі й недоконаному майбутньому (*bawiło się, będzie się bawiło*).

Саме останній тип конструкцій неоднозначно трактується граматистами. Більшість мовознавців вважає їх безособовими структурами або безособово-пасивними (Л. Булаховський), крім того, – невизначено-особовими (А. Вежбіцька), пасивно-результативно-незалежними (К. Вільчевська). На думку Г. Конечної, дієслово у формі 3-ої особи однини (разом із *się*, утворює окремий словотвірно-семантично-синтаксичний (*słowotwórczo-semantyczno-składniowy*) тип, т.зв. слов'янський ергатив*, що стосується дій і стану тільки людини» [9, с. 287].

Дієслова, від яких творяться ергативи, можуть бути доконаного і недоконаного виду (*czyta się – przeczyta się, robi się – zrobi się*), перехідними і неперехідними (*opowiada się, daje się, śpiewa się – kaszle się, żartuje się, siedzi się*), можуть означати конкретні дії і психічні стани

* Ергатив (від грецьк. *ergates* – діюча особа) – залежний відмінок у деяких мовах, орієнтованих на семантичне протиставлення не суб'єкта і об'єкта, що має місце у мовах номінативної граматичної будови, а т.зв. агента (виконувача дії) і фактитива (носія дії) [2, с. 593]. Ергатив кодує агенс (суб'єкт), що в реченні виражений формою залежного відмінка. У польській мові цей закодований агенс має форму не називного, а непрямого відмінка, наприклад: *mnie się zdaje, spało mi się dobrze, nie nam o tym sądzić, boli mię głowa*.

(*jadło się, zwoni się, sprząta się – marzy się, wierzy się, chce się*). Внаслідок поєднання словотвірного форманта *się* з дієсловом у формі 3-ої особи однини відбувається певна семантична зміна, яка полягає в тому, що дії чи стани ніби унезалежнюються від людини, відбуваються попри її волю, наприклад: *W grupie pracuje się znacznie szybciej i sprawniej* (Elżbieta Hajnicz); *Od rana siedzi się w oknie jadalni, pod którą święty Mikołaj stawia zawsze choinkę i koniecznie trzeba ten moment zobaczyć* (Danuta Koral); *Zatem, poczucie winy pokazuje, że próbuje się w pewnym sensie odwrócić bieg wydarzeń, nie przyjmuje się do wiadomości, że śmierć jest zdarzeniem nieodwracalnym* (Bożena Uścińska); *“Mózgiem” czyta się rzeczywiście szybciej, czy jednak o to chodzi w czytaniu* (Marta Gretkowska).

Форми типу *mówi się*, хоча морфологічно й пов'язані з 3-ою особою однини, зазвичай виражають дію групи осіб, тобто передусім у них нейтралізується значення числа. Крім цього, речення з такими конструкціями мають семантику узагальненості особи, знаходячись, однак, на периферії цього значення. А. Вежбіцька, погоджуючись із думкою С. Сятковського про те, що речення типу *mówi się* передбачають «участь або можливість участі мовця як виконавця дії, названої дієсловом» [5, с. 271], усе ж уточняє: «Оскільки значенням елемента *się* є неокреслена щодо кількості та якості група осіб, очевидно, воно [значення] може відноситись до особи мовця; але може також стосуватися особи слухача або й осіб, які не беруть участі в розмові, причому незалежно від їх кількості» [13, с. 184]. На схожі міркування натрапляємо в дослідженнях М. Марцянік, яка вважає, що трансформації таких речень зі спробою виявити виконавця дії виглядають так: *mówi się (mówiło się) = „mówisz ty, wy, oni”* lub *„mówisz ty, wy, oni łącznie ze mną z nami”* [11, с. 137], та О. Волінської, на думку якої, «форми типу *mówi się* можуть стосуватися усіх осіб» [15, с. 79]. Таким чином, польські дослідники зауважили можливість вияву узагальнено-особової семантики в реченнях, які традиційно вважаються безособовими.

Г. Конечна виокремлює сім типів ергативних конструкцій і називає сфери їх використання: 1) для позначення звичних, щоденних дій і станів (*siedzi się, uważa się, idzie się*); 2) при дієсловах мовлення для вираження наказів, заборон, порад, вказівок загального й урядового характеру (*rozkazuje się, poleca się, zaleca się, zabrania się, zezwala się*); 3) у відповіді на запитання, коли той, хто відповідає, не хоче через скромність акцентувати на своїй особі (*zobaczy się, zalatwi się, jakoś zrobi się*); 4) у жартівливо-довірливому тоні під час розмови з людиною, з якою мовець зі співрозмовником ще на «ви» (на *pan* чи на *pani*), а хотілося б уже перейти на «ти»: *Jak się dzisiaj spało? Co by się zjadło? Czy ma się ochotę na spacerek?* Адресат, маючи на увазі тільки себе, відповідає в такому ж тоні: *Spało się dobrze; Zjadłoby się coś dobrego; Poszłoby się w stronę lasu* і т.п.; 5) у молодіжному жаргоні, дещо хуліганському, коли дія чи стан, про які йдеться, стосується самого мовця (*Bo to raz się*

chodziło na wagary! Na lekcjach miało się nieraz dobrego pietra!); 6) у розповідях про власні переживання чи пригоди, коли так само оминається згадка про свою особу (через скромність або з інших причин), наприклад: *Bywało się i pod wozem i na wozie; Zrobiliby się jeszcze niejedno, ale brak już człowiekowi sił; Ma się tę trochę szczęścia*; 7) при намаганні якнайменше акцентувати на виконавцеві дії, але все ж якось вказати на нього, щоб не було непорозумінь (*pracuje mi się dobrze, spało mi się znakomicie*) [9, с. 287-289].

На думку К. Вілчевської, такий поділ надто деталізований, групи 3-6 можна об'єднати, оскільки причина їх появи одна – прагнення приховати особу мовця або співрозмовника [14, с. 150]. А. Вежбіцька вважає всі типи, крім останнього, семантично тотожними, такими, що набувають відтінків у значенні лише завдяки контексту, а вирази на зразок *od lat nie spało mi się tak dobrze; lekko mi się z tobą tańczy, zrobiło mi się słabo* такими, що відрізняються від попередніх шести груп відкритою позицією для давального відмінка, що цілковито змінює синтагматичний статус компонента *się* [13, с. 183-184]. Погоджуємося з думкою А. Вежбіцької, адже з появою займенників чи (рідше) іменників у давальному відмінку в таких конструкціях з'являється вказівка на особу, з якою відбувається певна психічна чи фізична зміна, тобто особа конкретизується, тому ми зараховуємо їх до речень з семантикою означеності. Їх легко можна трансформувати в двоскладні речення з підметом у називному відмінку, пор.: *mnie się zdaje – ja przypuszczam, sądzę; spało mi się dobrze – spałem dobrze*.

За спостереженнями Г. Конечної [9, с. 287], аргетивними конструкціями найчастіше послуговуються в повсякденних ситуаціях. Як приклад, вона наводить побачену вуличну сценку: іде мама, тримаючи дитину за руку, зненацька дитини виривається, біжить наперед, падає і плаче, а мама, підносячи її, говорить: *“Jak się jest z mamusią na spacerze, to się trzyma mamusię za rękę i idzie się grzecznie koło mamusi, a nie wyrzywa się naprzód i nie biega się samemu po ulicy”*. Зауважимо, що навіть при апеляції до когось одного сказане сприймається як таке, що стосується всіх, кожного, пор., наприклад: *Na lekcjach siedzi się grzecznie, uważa się na to, co nauczyciel mówi i nie rozmawia się z kolegami. Nie sięga się po półmisek przez stół. Należy poprosić osobę siedzącą naprzeciw o przesunięcie go w naszą stronę. Nie rozmawia się z pełnymi ustami, je się z ustami zamkniętymi* (Tadeusz Rojek);

Конструкції з *się* разом з дієсловами мовлення означають рекомендацію, наказ, заборону, прохання тощо, наприклад: *Nie poleca się np. bardzo intensywnego treningu w siłowni, tenisa, koszykówki* (Małgorzata Lorkowska); *Wymianę wody (dla rybek) zaleca się raz lub dwukrotnie w miesiącu, zwłaszcza podczas letnich upałów* (Hanna Jurczak-Gucwińska); *Na obszarze parku narodowego zabrania się: polowania, chwytania, płoszenia i zaijania dziko żyjących zwierząt* (Stanisław Godlewski); *Indianom zezwala*

się na uprawianie ziemi znajdującej się w promieniu nie większym niż kilometr od wioski (Gazeta Wyborcza). Стилiстична роль таких речень полягає у видiленнi самого акту i процесу людської дiяльностi як центрального в реченнi.

Суб'єкт у реченнях з ергативами iмплiцитний, тобто хоча й можливий, але не називається, адже дiя чи стан у такому разi сприймаються як такі, що стосуються кожного.

Отже, значення узагальненостi особи в польській мові передають речення, в яких нейтралiзовано протиставлення по лiнii особи. Через це доцiльнiше вести мову про рiзні вияви узагальнення, видiляючи ядро таких конструкцiй та периферiю узагальненостi особи, яка є практично безмежною i визначається зазвичай контекстом, ситуацiєю, оскiльки в контекстi предикативнi одиницi можуть сумiщати граматичну форму одних типiв речень зi значеннями iнших. Перспективним вважаємо дослiдження iнших типiв т.зв. безособових речень з позицiй мовця.

Лiтература

1. Загнiтко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологiя / А. П. Загнiтко. – Донецьк: ДонДУ, 1966. – 437 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
3. Плющ М. Я. Грамматика української мови. Морфемiка. Словотвір. Морфологiя / М. Я. Плющ. – К.: Слово, 2010. – 328с.
4. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потєбня. – Т. 1-2. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.
5. Сятковский С. И. Неопределённо-личные предложения в современных славянских языках / С. И. Сятковский // Славянская филология. – М., 1963. – Вып. 5. – С. 267-297.
6. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia / Pod. red. R. Grzegorzyczkowej, R. Laskowskiego i H. Wróbla. – Warszawa: PWN, 1998. – 634 s.
7. Jodłowski S. Podstawy polskiej składni / Stanisław Jodłowski. – Warszawa: PWN, 1976. – S. 171.
8. Кеpińska А. Jedno małe się / Alina Кеpińska // Język komunikacji. – Т. 1 / Red. G. Habrajska. – Łódź, 2001. – S. 142-153.
9. Koneczna H. Funkcje zdań jednozłonowych i dwuczłonowych w języku polskim / Halina Koneczna // Z polskich studiów sławistycznych. – Warszawa, 1958. – S. 71-98.
10. Łysakowski T. Wpływowe osoby. Gramatyka i perswazja / Tomasz Łysakowski. – Warszawa: Akademia, 2005. – 133 s.
11. Marcjanik M. Zdania jednozłonowe werbalne w języku polskim i rosyjskim (na materiale powieści Jana Parandowskiego „Niebo w płomieniach” i jej rosyjskiego przekładu E. Łysienki) / Małgorzata

- Marcjanik // Filologia rosyjska. – 1985. – Z. 4, Zielona Góra: Wyższa szkoła pedagogiczna. – Studia i materiały XVII. – S. 133-139.
12. Płociennik Iwona. Słownik wiedzy o języku / Iwona Płociennik, Daniela Podlawska. – Warszawa – Bielsko-Biała, 2008. – 326 s.
13. Wierzbicka A. Czy istnieją zdania bezpodmiotowe / Anna Wierzbicka // Język polski. – 1966. – XLVI (3). – S. 177-196 .
14. Wilczewska K. Czasowniki zwrotne we współczesnej polszczyźnie / Krystyna Wilczewska. – Toruń: PWN, 1966. – 171 s.
15. Wolińska O. Konstrukcje bezmianownikowe we współczesnej polszczyźnie / Olga Wolińska. – Katowice: Uniwersytet Śląski, 1978. – 141 s.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 10.02.2016 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Кононенком В.І.,
д.ф.н., професором Лесюком М.П.*

GENERALIZED OF PERSON IN CONSTRUCTIONS WITH SIĘ IN THE POLISH LANGUAGE

O. R. Korpalo

*Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk;
Department of General and Germanic Linguistics;
Ivano-Frankivsk, Shevchenko str., 57; ph. +380 (342) 59-60 -10.*

*The article examines ways of expression of the generalized person;
structural-semantic features of generalized personal sentences are described
and their groups by gradation degree are allocated.*

Key words: *person, semantic, generalization, constructions with się.*